

ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՆՈՐՄԸ ԵՒ ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԸ*

DOI: 10.54503/2738-277X.2025.1(22)-125

Մկրտչյան Գարիկ

բանասիրական գիտությունների թեկնածու,

ԶԺՀ Ֆոշան քաղաքի միջազգային դպրոց,

mkrtchyangarik1983@gmail.com

Խառատյան Մելանյա

ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ,

ավագ լաբորանտ. kharatyanmelanya@gmail.com)

Բանալի բառեր. լեզվական նորմ, միջին հայերեն, հին հայերեն, նոր հայերեն, բարբառ, գրական լեզու, խոսակցական լեզու:

Նախաբան

Հայտնի է, որ լեզվի նորմավորմամբ կամ նորմերի կանոնակարգմամբ զբաղվում են մասնագետները՝ խնդրո վերաբերյալ հատուկ որոշումներն ամրագրելով լեզվաբանական աշխատություններում: Մեր նպատակն է հատուկ մշակված չափանիշների օգնությամբ ձևավորված լեզվաբանական կաղապարներով ստեղծել այսպես կոչված միջին հայերենի լեզվական նորմի կաղապարը և այն կիրառել միջին հայերենի ուսումնասիրության մեջ: Հաշվի առնելով, որ լեզվական նորմի անհրաժեշտությունը ի հայտ է գալիս հատկապես լեզվի տարբերակային ձևերով պայմանավորված, նրա՝ լեզվաբանական կաղապարներով տարբերակումը պարտադիր է միջին հայերենում: Հայերենի տարբերակային ձևերը հենց այս շրջանում են կերպավորում և կիրառական լայն տարածում ստանում:

* Ներկայացվել է 1.07.2025, գրախոսվել՝ 01.09.2025:

Լեզվաբանական բառարանում լեզվական նորմը (նորմա) կամ չափակարգը ներկայացվում է որպես «Տվյալ լեզվով խոսող հանրության կողմից որպես անհրաժեշտություն ընդունված և պարտադիր ճանաչված լեզվական իրողությունների հարաբերակցության կանոնները»¹: Լեզվական նորմը որևէ ժամանակ տվյալ հասարակության կողմից ընդունված, գործածվող և համընդհանուր ճանաչում ստացած, գործածելի լեզվական միավորների ամբողջությունն է: Այդ ամբողջությունից հասարակության անդամներն օգտվում են գիտակցաբար և հավասարաչափ՝ ապահովելով փոխըմբռնելի հաղորդակցում: Լեզվական նորմը ներկայացվում է «լեզվական միջոցների գործածության համընդունված կանոններ»² բնորոշմամբ ևս:

Լեզվական նորմը կամ նորմերը ձևավորվում են լեզվի զարգացմանը զուգընթաց և հիմնվում պատմականորեն առաջացած լեզվական իրողությունների վրա, հետևապես նրանց գործողության ասպարեզը նկատի ունենալով՝ տարբերակվում են նորմերի հետևյալ տեսակները՝ քերականական (gramatical standart/norm), բառային (lexical norm), ոճական (stylistic norm), ուղղախոսական (orthoeotical norm), հնչյունական (sound/phonetic norm) և այլն: Լեզվական նորմը վերաբերում է լեզվական բոլոր մակարդակներին՝ հնչյունների արտաբերմանը, բառապաշարին, լեզվի քերականական կառուցվածքին և նախադասության համակարգերին: Վերջիններս, ենթադրաբար, տրոհվում են ենթանորմերի: Այդպիսիք կարող են լինել՝ լեզվի տարբերակային ձևերը, գրական և խոսակցական լեզուները, բանավոր և գրավոր խոսքը, կենտրոնական, եզ-

¹ Տե՛ս Հ. Պետրոսյան, Մ. Գալստյան, Թ. Ղաթազուլյան, *Լեզվաբանական բառարան* Ե., 1975, էջ 127:

² Յ. Ավետիսյան, *Լեզվական նորմ, նորմավորման չափանիշները*, ԲԵՀ. Հայագիտություն, 143.1, (№ 2), Ե., 2014, էջ 3:

րային (սահմանային) տարածքները, լեզվական համակարգերն ու ենթահամակարգերը և այլն:

Հարցի պատմություն

Լեզվական նորմը մեծ նշանակություն է ստացել 20-րդ դարի երիտքերականության դպրոցի տեսություններում հատկապես գեղարվեստական խոսքի լեզվաոճական օրինաչափություններն ուսումնասիրելիս: Հատկապես հայտնի են խնդրի վերաբերյալ Ֆ. դը Սոսյուրի, Ն. Խոմսկու, Վ. Լաբովի, Մ. Հալփերնի, Ս. Վալբի, Է. Ազիմովի, Ա. Շուկինի, Դ. Ռոզենտալի, Մ. Տելենկովայի, Ա. Ռադուզինի, ինչպես նաև Պրագայի լեզվաբանական դպրոցի ուսումնասիրությունները: Այս լեզվաբանները մշակել են լեզվական ու լեզվաբանական նորմերի այնպիսի համակարգեր, ինչպիսիք են՝ կայուն լեզվի նորմեր (prescriptive norms), գործող հիմնական նորմեր (descriptive norms), հանրալեզվաբանական նորմեր (sociolinguistic norms), գործնական նորմեր (pragmatic norms), փոփոխվող նորմեր (changing norms):

Մեզանում այն կիրառել ու զարգացրել են ժամանակակից հայ լեզվաբանության ներկայացուցիչները՝ հին սերնդից՝ Մ. Աբեղյանը¹, իսկ նոր սերնդից՝ Լ. Հովսեփյանը², Լ. Եզեկյանը³, Ն. Հովհաննիսյանը⁴, Յ. Ավետիսյանը⁵ և Զ. Աղաջանյանը⁶: Լեզվական նորմը

¹ Մ. Աբեղյան, *Հայոց լեզվի տեսություն*, Ե., 1965, էջ 11-13:

² Լ. Հովսեփյան, *ԺԳ դարի հայերեն ձևազրկների հիշատակարանների լեզուն*, Ե., 1997, էջ 7-14:

³ Լ. Եզեկյան, *Հայոց լեզվի ոճագիտություն*, Ե., 2003, էջ 95-98:

⁴ Ն. Հովհաննիսյան, *Լեզվական նորմերից մի քանի շեղումների մասին. արդի լեզվաբանականության խնդիրներ*, Մայրենիի օրվան նվիրված գիտաժողովի նյութեր, 21-ը փետրվար 2013, Ե., էջ 95-97:

⁵ Յ. Ավետիսյան, *Լեզվական նորմ, նորմավորման չափանիշները*: Յ. Ավետիսյան, Գրական հայերենի զարգացման երկու շրջափուլերը՝ գրաբար և աշխարհաբար, Ե., 2016, էջ 3-21:

⁶ Զ. Աղաջանյան, *Ձևաբանական նորմ և խոսքի մշակույթի հարցեր*, Ե., 2007, էջ 33:

կարևորվել է հատկապես ժամանակակից հայոց լեզվի առանձնահատկությունները նկարագրելիս: Հայոց լեզվի պատմության նախորդ փուլերն ուսումնասիրելիս լեզվական նորմին կարևորություն չի տրվում, որի պատճառները տարբեր են: Որպես գլխավոր պատճառ կարող ենք նշել լեզվի պատմության միազիժ զարգացման ընթացքի թյուր ընկալումը, իսկ երկրորդական պատճառներ կարող են դիտվել պատմահամեմատական մեթոդի ընձեռած հնարավորությունների սահմանափակվածությունը և լեզվական տարածքների միասնական ընկալման՝ այսօր արդեն ոչ ճիշտ համարվող մոտեցումը: Այս առումով այս հետազոտությունն այդ խնդիրների լուծմանն ուղղված ակնարկային և մեթոդաբանական մի նոր փորձ է՝ հիմնված միջին հայերենի տվյալների վրա:

Հետազոտության մեթոդաբանությունը

Հաշվի առնելով այն, որ այս հետազոտությունը նախ և առաջ վերաբերում է լեզվական նորմի մեթոդաբանությանը, ուստի ընթացիկ հետազոտության մեջ կիրառվել են հիմնականում ընդհանրական մեթոդներ, ինչպիսիք են՝ նկարագրությունը, վերլուծությունը, համադրությունը, համեմատությունը և ընդհանրացումը: Նկարագրական մեթոդով ներկայացվել են լեզվական նորմին վերաբերող տեսական ու գործնական բոլոր օրինաչափությունները, վերլուծական մեթոդով մանրամասնորեն վերլուծվել են մեր առանձնացրած չափանիշները, համադրական և համեմատական մեթոդներով համադրվել են լեզվական նորմերն ու ենթանորմերը, ինչպես նաև՝ համադրելի և համեմատելի հակադիր եզրերը, ընդհանրացման մեթոդով տրվել են հետազոտության եզրակացությունները:

Հետազոտության ընթացքը և արդյունքները

Լեզվական նորմը խորհրդանշում է տվյալ լեզվի կարգավիճակը՝ կայունությունը, համակարգվածությունը որոշակի ժամանակահատվածում, ինչպես նաև՝ անկայունությունը և անհամակարգվածությունը, ուստի միջին հայերենի համար առաջարկում ենք լեզվական նորմի հետևյալ անհրաժեշտ չափանիշները՝

ա) Բացարձակ և հարաբերական

Այս չափանիշի կիրառումը պայմանավորվում է լեզվական իրողությունների գործածության գոյության ժամանակով: Այն լեզվական իրողությունները, որոնց գործածության ի հայտ գալու ժամանակը հստակ է, ընդգրկվում են բացարձակ լեզվական նորմի տիրույթում, իսկ անորոշ ու ոչ հստակ իրողություններինը՝ հարաբերականի: Այդպիսին կարող են լինել, օրինակ, բաղաձայնական տեղաշարժերի հարցը հնչյունական համակարգում: Այս առումով կարևոր է Կիլիկյան հայերենի պայթական բաղաձայնների համակարգից բացի նաև այլ բաղաձայնական համակարգերի առկայությունը միջինհայերենյան լեզվական հուշարձաններում, ինչպիսիք են՝ եռաստիճան անտեղաշարժ, եռաստիճան խլագուրկ համակարգերը և այլն: Լեզվական մյուս մակարդակներում նույնպես բացարձակ և հարաբերական չափանիշն իր արտահայտվածությունն ունի, ինչպիսիք են՝ սահմանական եղանակի *կու/կը* եղանակիչի տարածքային բաշխվածությունը, բառապաշարային շերտերի տարբերակվածությունը, բառիմաստների զարգացման ընթացքը և այլն: 11-րդ դարից սկսած՝ վիմական արձանագրությունների լեզվում բավական շատ են բայական համակարգի նոր ձևերը: Այսպես՝ առաջին դեմքի -*մք* փոխարեն -*նք* ձևը համարյա հաստատուն իրողություն է 11-րդ դ. արձանագրություններում, օր՝

՝ «Չափանիշ» եզրը կարող է համարժեք լինել «մեթոդ» եզրին:

7 Մ. Ղազարյան, *Միջին հայերեն*, Ե., 1960, էջ 91-114:

...ժամ նմա առնենք (Հաղպատ, 156, ԺԱ դար), որչափ մեք կենդանի ենք (ն.տ., 200, ԺԳ դար)»:

Առհասարակ, ինչպես ողջ լեզվի պատմության, այդ թվում միջին հայերենի դեպքում հնարավոր չէ սահմանել բացարձակ լեզվական նորմ: Դրանց վերաբերյալ, պարզ է, չկան լեզվական տվյալներ, որոնք հնարավոր է պարզապես վերականգնել, դասդասել բացարձակ և հարաբերական չափանիշի կիրառմամբ: Ըստ էության, բացարձակ և հարաբերական վերականգնումը համարժեք է լիակատար և մասնակի վերականգնումներին: Լիակատար (բացարձակ) վերականգնման վկայություն կարող ենք համարել 10-րդ դ. կալվածագրերում և վիմական արձանագրություններում *ի* քերականական մասնիկի անկումը *n* հոլովիչից առաջ՝ «Ամենայն ազատ որդոց և արիական զաւրաց մերոց՝ գրեցաւ գիտութեամբ և վկայութեամբ ամենեցուն», «Ի նորոգութիւն սուրբ եկեղեցոյ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ», «Զայս դաստակերտս գնեցի յԱնապատս և ետու յիշատակ հոգոյ իմոյ» և այլն⁹: Մասնակի (հարաբերական) վերականգնման վկայություն է 15-րդ դ. լեզվական հուշարձաններում բառամիջի և բառավերջի դիրքերում երկու բաղաձայնների մեջ լսվող թույլ *ը*-ի գրային արտահայտություն ստանալը՝ «Վասըն նախնեաց բանս որ պատմի, բարառնաբար մեզ հետ խօսի», «Արե՛կ, զիմ ճամփեկըս օրհնէ» և այլն¹⁰: Մինչդեռ կարող ենք ենթադրել, որ այն կարող էր աննշույթ ձևով գոյություն ունենալ ավելի վաղ ժամանակներից¹¹, բայց միայն նշյալ դարից ունի գրային արտահայտություն:

⁸ Է. Մկրտչյան, Աշխարհաբարի տարրերը միջնադարի գրական հուշարձաններում, Ե., 1980, էջ 59:

⁹ Ս. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 216-217:

¹⁰ Ս. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 208:

¹¹ Գ. Մկրտչյան, Հայերենի Ը հոդի ծագման և գործառության հարցի շուրջ, ԲԵՀ, № 2 (17), Ե., 2015, էջ 35-43:

բ) Ընդհանուր (հասարակական) և մասնավոր (անհատական)

Այս չափանիշի կիրառումը պայմանավորվում է լեզվական նյութի ընդգրկման նկատմամբ հետազոտողի ունեցած վերաբերմունքով: Լեզվական նորմի այսպիսի չափանիշը կարող է ենթադրել կա՛մ ընդհանուր (հասարակական) մոտեցում, որը ընդգրկում է միջին հայերենի զարգացման ընթացքի հայախոս բոլոր զանգվածները, կա՛մ հակառակը՝ կիրառվում է մասնավոր (անհատական) մոտեցում, որն ընդգրկում է միայն առանձին տարածքային հատվածների կամ անհատների տվյալներ: Այստեղ կարևորություն են ստանում միջին հայերենի տիրապետման շրջանում հայախոս տարածքների համաչափ կամ անհամաչափ բաշխվածությունը և դրանց նկատմամբ լեզվական նորմի կամ նորմերի սահմանումը: Միջին հայերեն հաղոդակցվող տարածքները կա՛մ պետք է ընդգրկվեն մեկ ամբողջության մեջ, կա՛մ դիտարկվեն առանձին-առանձին՝ ընդգրկելով լեզվական և արտալեզվական բոլոր տվյալները: Օրինակ՝ 13-րդ դ. պատմիչ Վարդան Արևելցու ծննդավայրի և գործունեության տվյալները հիմնավորում են նրա պատմության մեջ *-ոււմ* մասնիկով ներկայի կազմության հետևյալ ձևի պատճառաբանվածությունը՝ «Ասցի, թե զինչ քրիստոնեայ կայ եւ արքաւուն ընդ ծով եւ ընդ ցամաք, ամինոյ սիրտ հետ քեզ լաւ է եւ քեզ աղօթք են առնում....»¹²: Այն ցույց է տալիս հեղինակի ոչ միայն ժողովրդական լեզվից ազդվելու դրսևորումը, այլև այդ իրողության արևելյան բարբառներին բնորոշ լինելը: Ի դեպ, հատկապես այս վերջին հանգամանքն անժխտելի է դառնում նաև ժամանակակից բարբառների արդի տվյալներով: Գ. Ջահուկյանն այս դարերի մասին գրել է. «Բարբառային տարբերություններն այս շրջանում նշանակալից չափով աճում են՝ տերիտորիալ առանձնացման

¹² Է. Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 36:

և աշխարհի տարբեր մասերում հայկական գաղութներ հաստատելու ուժեղացող պրոցեսների հետ կապված: Գծագրվում են Ժամանակակից բարբառային տարբերությունների սաղմերը»¹³: Մենք ընթանալու ենք առանձին տարածքներում լեզվական նորմի և դրանց հիման վրա մեկ ընդհանուր նորմի կամ նորմերի սահմանման ճանապարհով:

Ինչպես գիտենք, որպես բուն տերիտորիալ (տարածքային) միավոր՝ միջին հայերենի ընդհանուր տարածքներից առավել հանգամանորեն ուսումնասիրվել է Կիլիկիայի գրական միջին հայերենը, և այն ունի լեզվական օրինաչափությունների հայտաբերած անկայունությունների մեծ քանակ: Միջին հայերենը մասնավոր տարածքներ ունի նաև Պատմական Հայաստանի տարբեր վայրերում՝ Անի, Շիրակավան, Նիգ, Վարաժնունիք, Վայոց ձոր, Սևան, Երզնկա, Վան, Մոկս և այլն, որոնց վերաբերյալ կան ուշագրավ նյութեր¹⁴: Այդ նյութերի մասնագիտական քննությունը կպարզի նրանց տարբեր կողմերի հարաբերակցությունը՝ լեզվական տարածքների էական և ընդհանուր գծերը, միջին հայերենի գրական տարբերակի կամ տարբերակների մշակվածության աստիճանը, նրանց գրական, բարբառային, խոսակցական հիմքերը և պատկանելությունը, մշակվածության և ազդեցությունների աստիճանը և այլն: Ի վերջո, այս չափանիշի կիրառումը ցույց կտա այն, ինչը լեզվական այս կամ այն տարբերակում համընդհանուր նորմ է կամ կանոն, իսկ այլ տարբերակներում՝ բացառություն կամ եզակի նորմ: Հատկանշական է, որ միջին դարերում հայ բնակչության տեղահանություններն ու գաղթերը ցավալիորեն փոխում են բազմա-

¹³ Գ. Զահուկյան, *Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը*, Ե., 1969, էջ 45:

¹⁴ Մ. Մարգարյան, *Գրական միջին հայերենի տերիտորիալ տարբերակների հարցի շուրջը* (XII-XIV դարեր), Լեզվի և ոճի հարցեր, III, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1975, էջ 212:

թիվ բնակավայրերի բնակկազմը՝ ստեղծելով լեզվական փոխազդեցություններ տարբեր բարբառների միջև, առաջացնելով առանձին համայնքներ՝ մեկուսացած հայ բնաշխարհից¹⁵:

գ) Գրավոր (գրական) և բանավոր (խոսակցական)

Այս չափանիշի կիրառումը միջնադարյան լեզվական հուշարձաններում ընդգրկված լեզվական նյութերի բովանդակային կողմերի և մշակվածության աստիճանի տարբերակումն է: Հատկանշական է, որ վերջին շրջանի մասնագետները եկել են այն կարևոր եզրահանգման, որ բացի պատմագիտական, բժշկագիտական և քնարերգական ստեղծագործություններից միջին հայերեն են գրվել նաև «...գյուղատնտեսական, անասնապահական, փիլիսոփայական, տիեզերագիտական բովանդակության արժեքավոր երկեր՝ ինքնուրույն և թարգմանական հիմքերի վրա»¹⁶, որոնք, ըստ պահանջի, «...ուղղված էին առավելապես աշխարհիկ բնակչության պահանջներին»¹⁷:

Այս ամենը ենթադրում է, որ նախ և առաջ պետք է սահմանել գրավոր լեզվի նորմ՝ հիմնված բոլոր գրավոր տվյալների վրա: Վերականգնված տվյալներով կատարվում են լեզվական նորմի սահմանազատումներ ենթանորմերի տեսքով՝ գրական լեզվի նորմ, խոսակցական լեզվի նորմ: Դրանք կարող են համընկնել կամ չհամընկնել միջին հայերենի ընդգրկման այս կամ այն դարում և տարածքներում: Ըստ էության, նորմավորման նպատակով գրավոր տեքստերից առանձնացվելու են միջին հայերենի գրական և խոսակցական տարբերակները: Բանավոր և խոսակցական լեզվի

¹⁵ Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ.Ա., Ե., 1975, էջ 35:

¹⁶ Ա. Աբաջյան, Ն. Դիլբարյան և այլք, *Միջին հայերենի ուղեցույց-քրեստոմատիա*, Ե., 2019, էջ 8:

¹⁷ Լ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 11:

նորմերը գատորոշելիս դարձյալ կիրառվում է վերականգնման մեթոդը: Միայն այդպես է հնարավոր տալ այդ լեզվավիճակում բանավոր և խոսակցական տարբերակների առանձնահատկությունները, յուրահատկությունները և տարածք առ տարածք ունեցած հարաբերակցությունները՝ ընդհանրությունները և տարբերությունները: Այսպիսի չափանիշը ձևավորում է նաև լեզվական միջոցների օրինակելի կիրառությունը որոշող նորմեր: Այն կոչվում է լեզվի գրական նորմ (literary norm), որից կատարվող ամեն մի շեղում համարվում է սխալ, անընդունելի կամ բանավոր-խոսակցական:

Ընդունված է համարել, որ լեզվական նորմն ամենից առաջ գրական լեզվի նորմն է՝ ներառելով նրա բոլոր լեզվական, քերականական օրինաչափությունները, և գործում է լեզվի բոլոր մակարդակներում՝ սկսած հնչյունական-արտասանականից մինչև շարահյուսության ոլորտը¹⁸: Հատկանշական է, որ գրական նորմը ներառում է գրական լեզվի բոլոր իրողությունները և ներկայանում է բազմաթիվ ենթանորմերով, ինչպիսիք են՝ հնչյունափոխական, ուղղագրական, ուղղախոսական, բառային, բառակազմական, տերմինաբանական, քերականական, կետադրական, ոճական նորմերը և այլն: Այս ենթանորմերն ունեն հստակ արտացոլում միջին հայերենի գրավոր-գրական տարբերակներում:

Ըստ էության, գրավոր-գրական տարբերակների հիման վրա է վերականգնվում միջին հայերենի լեզվական նորմը՝ ներկայացնելով այն որպես համակարգ: Նկատենք, որ միջին հայերենում գրական նորմն ավելի հեշտ է առանձնացնել, վերլուծել, նկարագրել: Մինչդեռ լեզվական նորմի տարբերակմանը հնարավոր է հասնել բազմաթիվ խնդիրների ու խոչընդոտների հաղթահար-

¹⁸ Լ. Եզեկյան, *Հայոց լեզվի ոճագիտություն*, էջ 95:

մամբ: Օրինակ՝ ինչո՞ւ են ժամանակակից գրական հայերենի տարբերակները համարվում հնարավորինս կանոնակարգված, քանի որ լեզվական նորմը հիմնված է կենդանի լեզվի գրականացած օրինաչափությունների վրա, մինչդեռ միջին հայերենի դեպքում դա հնարավոր է անել միայն ճկուն և հետևողական վերականգնումներով: Միջին հայերենում հստակ տարբերակվում է գրական լեզվի նորմը, իսկ լեզվական նորմը երկպալան է: Այն լեզվաբանական կադապարների տեսքով կարող է արտացոլել թե՛ գրական, թե՛ խոսակցական լեզուների օրինաչափությունները և ներկայացնել դրանք որպես վերականգնված լեզվական համակարգեր:

Հիմք ընդունելով այս ամենը՝ նպատակահարմար ենք համարում միջին հայերենի համար ընդունել տարածքային լեզվական հատկանիշը որպես լեզվական նորմի չափանիշ: Սա ենթադրում է բարբառային հատկանիշների տեղայնացումը ըստ առանձին տարածքների բաշխվածության և տարածքային պատկանելության: Այսպիսի մոտեցումը պատճառաբանվում է նրանով, որ միջին հայերենում լեզվական նորմի վերականգնման բազան բացառապես գրավոր և գրական լեզուն է՝ ըստ բացարձակ և հարաբերական վերջնարդյունքի: Միջին հայերենի լեզվական նորմը կամ նորմերը և նրանց ենթանորմերը տարբերակելիս ստեղծվում են համապատասխան լեզվաբանական կադապարներ վիճակագրությունների կամ սխեմաների տեսքով:

Լեզվի նորմավորումը կատարվում է երկու եղանակով՝ բնական և միջնորդավորված: Բնական նորմավորումը հենց ներկայանալի լեզուն է՝ վերցրած իր տարածքային և փուլային դրսևորումներով: Միջնորդավորված նորմավորումը հիմնականում գրավոր կամ գրական լեզվի կանոնակարգման մեջ անհատական միջամտություններն են: Գրավոր լեզվի և նրա տարա-

տեսակների նորմավորումն անհատներն են կատարում: Մրանով է պայմանավորված, որ գրավոր լեզուն հնարավորինս ենթարկվել է մշակման: Հայ գրական լեզուներից հին հայերենը և արդի գրական հայերենի երկու տարբերակները ներկայանում են իբրև կանոնավորված և նորմավորված լեզուներ: Հաշվի առնելով, որ «....միջին հայերենի շրջանի համար խիստ բնորոշ է լեզվական տարբեր համակարգերի փոխներթափանցումը, տարբեր ծագում ունեցող ձևերի զուգահեռ կիրառությունը մինևույն բնագրում»¹⁹, հատկանշենք, որ միջին հայերենը որոշակի նորմավորում չունի դեռևս, և այդ ուղղությամբ կատարվել ու կատարվում են մասնակի փորձեր: Լեզվական նորմի ստեղծումը լեզվական կադապարների հիման վրա և նրա կանոնավոր կիրառումը կլուծեն նաև միջին հայերենի կանոնավորման և նորմավորման խնդիրները:

Գրական լեզվի նորմը և խոսակցական լեզվի նորմն ունեն որոշակի սահմանափակվածություն և կիրառական ոլորտներ միջին հայերենում: Այս եզրակացությունը կարողացել ենք տալ՝ հիմնվելով արդի գրական լեզվի և տարածքային խոսակցականների ներկա դրության տվյալների վրա: Ակնհայտ է, որ այսօր գրական լեզուն կատարում է որոշակի, տարատեսակ օրենքներով ամրագրված գործառույթներ, իսկ նրա տարածման և տիրապետման ոլորտները դարձել են անսահմանափակ՝ ռադիո, հեռուստատեսություն, համացանցային իրականություն և այլն: Ապարանի, Աշտարակի, Գորիսի, Թալինի և մյուս շրջաններում ապրողները հստակ տարբերակում ու հասկանում են գրական նորմավորված հայերենը, հարկ եղած դեպքում անգամ հաղորդակցվում՝ այն ընկալելով որպես «քաղցր լեզու», «քաղքավարի խոսք»: Այս բնութագիրը չենք կարող վերագրել նախորդ դարերի բարբառախոս-

¹⁹ Լ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 11:

ներին: Անցյալում գրական լեզուն միանգամայն այլ գործառնություններով է ներկայացել: «Քաղքցոց լեզու», «քաղքավարի խոսք» և «գեղավարի», «գեղացոց լեզու» բնորոշումներն ուղիղ համեմատական են հայերենի զարգացման նախամիջին ենթաշրջանում շրջանառության մեջ դրված «քերթողական լեզվի» և «գեղջուկ բարբառի», «գեղջուկ բանի»²⁰, «ըստ քերթողական հրահանգացն» և «քերթողական արուեստի»²¹ եզրույթներին: Ըստ ամենայնի, այսկերպ գատվում են միմյանցից գրական և խոսակցական լեզուները: Հայոց բուն միջնադարում խոսակցական լեզվի համար կիրառական էին «գոեհիկ, մթին լեզու, գեղջուկ բան, գեղջուկ բարբառ, բան գավառի, գեղջուկ բառ» բնորոշումները: Այս համադրությունը վկայությունն է այն բանի, որ լեզվի ընդգրկման ժամանակը և հասարակական դասակարգերը փոխվում են, բայց գրական և խոսակցական լեզուների աշխարհընկալումը և տարբերակումը մնում են նույնը:

Խնդիրն այն է, որ միջին հայերենի տարբեր էտապներում առաջ է մղվել տեղային տարբեր առանձնահատկություններ ունեցող բանավոր լեզվին կարևորություն տալու սկզբունքը: Դրա վկայությունն է տարբեր միջավայրերի ոչ միատարր խոսակցական հայերենի գրավոր-գրային արտահայտություն ստանալը: Այս իրավիճակին նպաստել է նաև միասնական պետության չգոյությունը, որի պատճառով հայ ժողովրդի համաձույլ ընթացքը խաթարվել էր: Այս առումով կարևոր դիտարկում է կատարել միջին-հայերենյան տերիտորիալ տարբերակների առաջին հետազոտող Մ. Մարգարյանը. «Եվ գրականացող միջին հայերենն ընթանում էր ո՛չ այնքան միագլիժ հունով, դեպի միասնական նորմավորում, որքան այս կամ այն վայրի բարբառներից զգալի ազդեցություն կրելով, բարբառներ, որոնք միջին հայերենի փուլում հանդես էին

²⁰ Տե՛ս **Գ. Զահուկյան**, նշվ. աշխ., էջ 43:

²¹ **Է. Մկրտչյան**, նշվ. աշխ., էջ 4:

բերում հնչյունաբանական, բառապաշարային, իմաստաբանական, քերականական որոշակի տարբերություններ»²²:

Միջնադարում ստեղծված քաղաքական անբարենպաստ պայմաններում գրական լեզուն չունեի հնարավոր գործառույթ բանավոր-խոսակցական լեզվի տարբերակներն իր մեջ ձուլելու: Ինչպես նկատում են մասնագետները, այդ մասամբ հնարավոր էր անել մասսայական գրագիտության և գրական երկերի անսահմանափակ հրատարակությունների միջոցով, բայց դա հնարավոր չէր անել այն ժամանակվա տնտեսական և արտադրության միջոցների զարգացման մակարդակի պայմաններում. «Տպագրական արհեստի բացակայության պայմաններում, երբ «գրքերի» բազմացումը կատարվում էր արտագրությունների միջոցով, ինչքան գրական երկեր կարելի էր արտադրել, որ հնարավոր լինեի դրանցով մի ամբողջ ժողովրդի լեզու պահել գրական լեզվի ազդեցության տակ»²³:

դ) Ժամանակի ամբողջական և հատվածական ընդգրկում

Այս չափանիշը ենթադրում է միջին հայերենի ընդգրկած ժամանակն իր ամբողջության մեջ. կա՛մ այն ընդգրկում է վարից վեր՝ որպես մեկ ամբողջություն, կա՛մ ընդգրկում է այդ մեկ ամբողջության այս կամ այն հատվածը, այսինքն՝ առանձին ընթացքը: Մենք հակված ենք կիրառելու ամբողջական ընդգրկումը: Միայն այսպես է հնարավոր որոշակի ժամանակի մեջ տարորոշել միջին հայերենի լեզվական համակարգի բնութագրիչները՝ ընդհանուրն ու մասնավորը, գրականն ու բարբառայինը, լեզվական նորմերն ու ենթանորմերը: Ի վերջո, ժամանակի ամբողջական ընդգրկումը հնարավորություն կտա ցույց տալու փուլ առ փուլ ուժեղացող բարբառային տարբերությունները միջին հայերենում, որոնց հի-

²² Մ. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 212:

²³ Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, էջ 33:

ման վրա տեսանելի կդառնան բարբառային, ենթաբարբառային, ենթախոսվածքային տարբերությունները²⁴:

Եզրակացություններ

ա) Դիտարկված չափանիշների հիման վրա ստեղծվելիք լեզվական նորմը կամ նորմերը կարտացոլեն միջինհայերենյան համակարգերի դասավորությունը, համակարգվածությունը և կանոնավորությունը, կորոշեն գրական և խոսակցական լեզուների միջև եղած սահմանները, ինչպես նաև՝ դրանց ճշգրտման մոտավոր ուղիները:

բ) Միջին հայերենի համար հնարավոր չէ սահմանել մեկ միասնական լեզվական նորմ: Մեկ լեզվական նորմը ենթադրում է բազմաձևությունների և անմիօրինակությունների առատություն, դար առ դար ունեցող տարբեր դրսևորումներ:

գ) Խառը տիպի լեզվական նորմի գաղափարը շրջանառելու դեպքում գերիշխող կդառնան անմիօրինակություններն ու բազմաձևությունները, որոնք կդիտվեն որպես ոչ թե շեղումներ, այլ համակարգեր:

դ) Փորձ է արվում ընթանալու առանձին տարածքներում լեզվական նորմի և դրանց հիման վրա մեկ ընդհանուր նորմի և ենթանորմերի սահմանման ճանապարհով՝ հիմնվելով վերականգնված տվյալների վրա: Ըստ այդմ՝ լեզվական նորմերը կարտացոլեն լեզվական բոլոր տարածքները մեկ ամբողջության մեջ՝ համապատասխան ներքին բաժանումներով:

ե) Լեզվական կաղապարների հիման վրա ստեղծված լեզվական նորմը կամ նորմերը և նրանց կանոնավոր կիրառումը կլու-

²⁴ Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Ա, էջ 42-43:

ծեն նաև միջին հայերենի կանոնավորման և նորմավորման մի շարք խնդիրներ:

գ) Առաջարկվում է միջին հայերենի համար ընդունել տարածքային լեզվական հատկանիշը որպես լեզվական նորմի չափանիշ, որը կհստակեցնի բարբառային հատկանիշների տեղայնացումը ըստ առանձին տարածքների:

ե) Միջին հայերենի համար ստեղծվելիք լեզվական նորմը կհիմնավորի՝ միջին հայերենը գրական լեզո՞ւ է, թե՞ գրականացող ըստ տարբեր դարերի տվյալների:

ը) Միջին հայերենի լեզվական նորմը կամ նորմերը և նրանց ենթանորմերը տարբերակելիս նախընտրելի է ստեղծել և լայնորեն կիրառել լեզվաբանական կադապարներ վիճակագրությունների կամ սխեմաների տեսքով:

Օգտագործված գրականություն

Աբաջյան Ա., Դիլբարյան Ն. և այլք, Միջին հայերենի ուղեցույց-քրեստոմատիա, Ե., 2019:

Աբեղյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965:

Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Ա, Ե., 1975:
Աղաջանյան Զ., Ձևաբանական նորմ և խոսքի մշակույթի հարցեր, Ե., 2007:

Ավետիսյան Յ., Լեզվական նորմ, նորմավորման չափանիշները, ԲԵՀ. Հայագիտություն, 143.1, (№ 2), Ե., 2014:

Ավետիսյան Յ., Գրական հայերենի զարգացման երկու շրջափուլերը՝ գրաբար և աշխարհաբար, Ե., 2016:

Եզեկյան Լ., Հայոց լեզվի ոճագիտություն, Ե., 2003:

Հովհաննիսյան Ն., Լեզվական նորմերից մի քանի շեղումների մասին. արդի լեզվաքաղաքականության խնդիրներ, Մայրենիի օրվան նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2013:

Հովսեփյան Լ., ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն, Ե., 1997:

Ղազարյան Ս., Միջին հայերեն, Ե., 1960:

Մարգարյան Մ., Գրական միջին հայերենի տերիտորիալ տարբերակների հարցի շուրջը (XII-XIV դարեր), Լեզվի և ոճի հարցեր, III, Ե., 1975:

Սկրտչյան Գ., Հայերենի Ը հոդի ծագման և գործառության հարցի շուրջ, ԲԵՀ, № 2 (17), Ե., 2015:

Սկրտչյան Է., Աշխարհաբարի տարրերը միջնադարի գրական հուշարձաններում, Ե., 1980:

Պետրոսյան Հ., Գալստյան Ս., Ղարազուլյան Թ., Լեզվաբանական բառարան, Ե., 1975:

Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Ե., 1969:

Mkrtchyan Garik-The Linguistic Norm and Middle Armenian. -The author's aim is to define the so-called linguistic norm of Middle Armenian using specially developed criteria and linguistic models, and to apply this framework to the study of Middle Armenian. This research presents a methodological and preliminary attempt to address this issue. The linguistic norm is considered essential for the Middle Armenian period, as this is the era in which various forms of Armenian emerge and gain broad usage. A linguistic norm represents the status of a language during a certain time – whether it is stable and systematic or unstable and disorganized. For this reason, the author proposes the following necessary criteria for defining the linguistic norm in Middle Armenian: a) absolute and relative, b) general (societal) and individual (private), c) written (literary) and oral (colloquial), d) comprehensive and segmented in time.

The author concludes that it is impossible to define a single unified linguistic norm for the entire Middle Armenian period as one coherent system of rules. One must take into account its diversity and irregularities across centuries. Thus, it may be more appropriate to speak of a mixed type of linguistic norm - dominated by variations and inconsistencies - or to distinguish between multiple linguistic norms that together encompass all linguistic areas as a whole.

The author also suggests adopting the regional linguistic feature as a criterion for the linguistic norm of Middle Armenian, which would clarify the localization of dialectal features according to specific regions.

Keywords: lingual norm, Middle Armenian, Classical Armenian, Modern Armenian, dialect, literary language, colloquial language.

Garik Mkrtchyan, PhD in Philology, Associate Professor at Yerevan State University, teacher in International School of Foshan, PRC.

Melanya Kharatyan, Senior laborant, Institute of Language named after H. Acharyan of NAS RA.

Մկրտչյան Գարիկ- Лингвистическая норма и среднеармянский язык. -Цель автора -с помощью специально разработанных критериев и языковых моделей определить так называемую языковую норму среднеармянского периода и применить её в исследовании этого этапа развития армянского языка. Данное исследование представляет собой методологическую попытку обозначить и подойти к решению этой задачи. Языковая норма, как считает автор, необходима для периода среднеармянского, поскольку именно в это время формируются и широко распространяются различные варианты армянского языка. Языковая норма отражает статус языка в определённый период -его устойчивость или, наоборот, нестабильность и несистемность. В связи с этим предлагаются следующие критерии языковой нормы для сред-

неармянского языка: а) абсолютная и относительная, б) общественная (общая) и индивидуальная (частная), в) письменная (литературная) и устная (разговорная), г) охватывающая весь период или его отдельные отрезки.

Автор приходит к выводу, что невозможно установить единую языковую норму для всего периода среднеармянского языка как целостную систему правил. Следует учитывать многообразие и неоднородность языковых проявлений в разные века. В этом случае возможно говорить либо о смешанном типе языковой нормы, где преобладают вариативность и неоднородность, либо о множественных нормах, объединяющих различные языковые области в единое целое.

Автор также предлагает принять региональную языковую особенность в качестве критерия языковой нормы среднеармянского языка, что позволит уточнить локализацию диалектных черт по отдельным регионам.

Ключевые слова: языковая норма, среднеармянский язык, древнеармянский язык, новоармянский язык, диалект, литературный язык, разговорный язык.

Гарик Мкртчян, кандидат филологических наук, доцент Ереванского государственного университета, Учитель в международной школе г. Фошань, КНР.

Меланя Харатян, старший лаборант, Институт языка имени Р. Ачаряна НАН РА.